

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Abraham Kuenen (1828-1891): De Pentateuch en de godsdienst van Israël
Kooij, A. van der

Citation

Kooij, A. van der. (1991). Abraham Kuenen (1828-1891): De Pentateuch en de godsdienst van Israël. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 45, 279-292. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/10444>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/10444>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

der en genuanceerd mogelijke kennis ervan en de daarop volgende reflectie over de wijze waarop deze invloed wel en niet verantwoord kan worden geacht en dienovereenkomstig kan worden uitgeoefend. De draad van Claremont (1965) moet weer worden opgenomen. Niet alleen de geschiedenis van de godsdienstwetenschap maar ook en vooral actuele voorbeelden uit het godsdienstwetenschappelijk bedrijf maken dat noodzakelijk.

Tenslotte. In dit artikel is enkele malen gesproken van een eventuele ideologie-kritische en/of emancipatorische functie van de godsdienstwetenschap. Hiermee is reeds een bepaalde invulling aan de notie 'verantwoording' gegeven. Mogen de godsdienstwetenschap en de beoefenaar daarvan vanuit een ideologie-kritisch en emancipatorisch ethos werken? Als dat zo mocht zijn, zijn dan toch de bovengenoemde problemen en complicaties te vermijden? Het ligt in de bedoeling dit artikel, dat voorname-lijk van historische en inventariserende aard is, te zijner tijd voort te zetten met een reflectie op deze vragen.

Abraham Kuenen (1828-1891): De Pentateuch en de godsdienst van Israël

Bij gelegenheid van zijn 100-jarige sterfdag, 10 december 1991

'Aber vielen, unter anderen mir, würde ein Loch in die Welt gerissen sein, wenn Sie fehlten'. Aldus Julius Wellhausen in zijn brief van 6 december 1891 aan zijn collega en vriend Abraham Kuenen, nadat hij van mevrouw Snouk (!) vernomen had dat Kuenen er zeer slecht aan toe was¹. Enkele dagen later, 10 december 1891, overleed Abraham Kuenen, hoogleraar Oude Testament aan de Rijksuniversiteit te Leiden.

Omdat het 10 december van dit jaar precies honderd jaar geleden is dat Kuenen overleed, heeft de vakgroep Oude Testament van de Leidse universiteit besloten tot een herdenking van deze bekende en illustere geleerde. Op die datum zal te Leiden een symposium worden gehouden, met als thema: 'De relevantie van het werk van Abraham Kuenen met betrekking tot de studie van de Pentateuch en de godsdienst van Israël'. In de universiteitsbibliotheek zal, vanaf 9 december tot half januari 1992, een bescheiden tentoonstelling over en rondom Kuenen te bezichtigen zijn. De lezingen van het symposium zullen samen met enkele andere artikelen over Kuenen als deel van de reeks Oudtestamentische Studiën worden gepubliceerd.

Bij gelegenheid van deze aanstaande herdenking en in aansluiting op het genoemde thema willen wij in dit artikel, na een korte biografische schets, stilstaan bij Kuenens bijdrage aan het onderzoek van de Pentateuch en van de godsdienst van Israël, alsook bij zijn methode van onderzoek².

Een korte biografische schets

Abraham Kuenen werd op 16 september 1828 te Haarlem geboren uit het huwelijk van Johannes Petrus Kuenen, apotheker, en Catharina Suzanna Maria Rutgers. Op 4 september 1846 liet hij zich inschrijven in het 'album academicum' van de Leidse universiteit voor de studie in de theologie. Hoogleraren die voor hem van grote betekenis zijn geweest, waren Th.W.J. Juynboll (1845-1861; oosterse talen) en J.H. Scholten (1843-1881; Nieuwe Testament, theologia naturalis, dogmatiek; na 1877 wijsbegeerte van de godsdienst en de geschiedenis van de leer aangaande God)³. Wijdde de eerste

1 Brief archief Kuenen, UB Leiden (BPL 3028). Uit deze en andere nagelaten brieven van Wellhausen aan Kuenen kan men afleiden, dat zij elkaar goed kenden en zeer waardeerden. Eenmaal, vermoedelijk in het jaar 1880, verbleef Wellhausen in Leiden (voor studie van een Arabisch handschrift); hij heeft toen de familie Kuenen persoonlijk leren kennen.

2 In de loop der tijd zijn vele bijdragen, biografische en vakhistorische, over A. Kuenen verschenen. Wij noemen hier slechts de volgende: W. van der Vlugt, *Levensbericht van Abraham Kuenen*, Leiden 1893 (met volledige opgave van publicaties van Kuenen); S.J. de Vries, *Bible and Theology in The Netherlands* (American University Studies, VII: Theology and Religion, 22), New York etc. 1989², 47-74; M.J. Mulder, 'Abraham Kuenen and His Successors', in: W. Otterspeer (ed.), *Leiden Oriental Connections 1850-1940*, Leiden 1989, 7-26 (literatuur!); J. Hahn, 'Kuenen, Abraham', *TRE XX*, Lief. 1/2, Berlin & New York 1990, 129-131.

3 Voor de onderwijsopdrachten zie *Album Scholasticum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV-MCMXXI*; Samengesteld door C.A. Siegenbeek van Heukelom-Lamme, met medewerking van O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, Leiden 1941, 81 (Juynboll; oosterse talen: Arabisch, Aramese [Chaldeeuws], Syrisch, Hebreeuws); 136 (Scholten).

hem in in de wereld der oosterse letteren - Kuenen legde zich, naast de theologische vakken, toe op het Hebreeuws, Arabisch, Syrisch, Aramees -, de laatste was zijn leermeester in de (moderne) theologie⁴.

Kuenen voltooide in 1851 een proefschrift dat de titel droeg: *Specimen theologicum continens Geneseos libri capita XXXIV priora ex Arabica Pentateuchi Samaritani versione nunc primum edita cum prolegomenis*. Het is een vrucht van zijn studie in de oosterse talen; het biedt een teksteditie van Genesis 1-34 in een Arabische versie van de Samaritaanse Pentateuch⁵. De promotie vond plaats op 21 juni van dat jaar. Kuenen was toen 22 jaar oud.

De ontwikkelingen gaan nu snel: in hetzelfde jaar krijgt hij een aanstelling als *adjutor interpretis legati Warneriani*, een functie als onderbeheerder der oosterse handschriften uit het legaat Warner⁶; in 1852 wordt hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Godgeleerdheid, houdt zijn oratie op 12 maart van het volgende jaar⁷ en ontvangt in 1855 de benoeming tot gewoon hoogleraar. Zijn onderwijsopdracht omvat in eerste instantie de uitlegkunde van de boeken van het Nieuwe Testament en de geschiedenis van de boeken van het Oude Testament; in 1855 tevens de encyclopaedie en methodologie, en in 1859, na de dood van N.C. Kist, de zedekunde⁸. Kuenen is op het moment van zijn benoeming in 1855 (10 september) 26 jaar oud.

Als gevolg van de nieuwe wet op het hoger onderwijs van 1876 wordt zijn leeropdracht zodanig veranderd, dat zij geheel wordt toegespitst op het terrein van het Oude Testament (godsdienst van Israël, Israëlitische letterkunde), inclusief de uitlegging van het Oude Testament; dit laatste werd voorheen verzorgd binnen de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte, in die dagen door A. Rutgers⁹. Daarnaast behield Kuenen evenwel het onderwijs in het hem zeer geliefde vak van de zedekunde.

Het jaar 1855 is voor Kuenen tevens het jaar van zijn huwelijk met Wiepkje Muurling, oudste dochter van W. Muurling, hoogleraar te Groningen. Zij vestigen zich in de Haarlemmerstraat (no. 53, tegenover de Donkersteeg).

Kuenen bekleedde verschillende belangrijke en eervolle functies. Zo was hij president van het zesde congres der Oriëntalistten, gehouden te Leiden in september 1883 (met M.J. de Goeje als secretaris), en voorzitter van de afdeling Letterkunde van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen van 1889-1891. Hij ontving van de senaat

4 Zie W. van der Vlugt, *Levensbericht*, 41-43; P.H. Ritten, 'Scholten - Kuenen', *Elsevier's Gellustreerd Maandschrift* 1892, 618-629. Zie voorts A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1974, 115-122.

5 Nadien verschenen: *Specimen e literis Orientalibus, exhibens librum Geneseos, sec. Arabicam Pentateuchi Samaritani versionem ab Abu-Saido conscriptam. Ex tribus Codicibus*, Leiden 1851; *Libri Exodi et Levitici sec. Arabicam Pentateuchi Samaritani versionem ab Abu-Saido conscriptam. Ex tribus Codicibus*, Leiden 1854. Voor het genre tekstedities dient verder te worden vermeld: H. KAINH ΔΙΑΘΗΚΗ *Novum Testamentum ad fidem Codicis Vaticani*, ediderunt A. Kuenen et C.G. Cobet, Leiden 1860.

6 Voor het legaat van L. Warner zie: *Levinus Warner and His Legacy: Three Centuries Legatum Warneriarum in the Leiden University Library*, Leiden 1970.

7 Getiteld: *Oratio de accurato antiquitatis Hebraicae studio theologico Christiano magnopere commendando*, Leiden 1853.

8 N.C. Kist, gewoon hoogleraar van 1829-1859; onderwijs: Kerkelijke geschiedenis en de historie der christelijke leerstellingen (*Album Scholasticum*, 1941, 86). Het *Album Scholasticum*, sub Abraham Kuenen (p. 93), maakt evenwel geen melding van diens onderwijs in de zedekunde. Zie verder H.I.J. Groenewegen, *Het Onderwijs in de Zedekunde van Prof. Abraham Kuenen*, Amsterdam 1893.

9 A. Rutgers, hoogleraar van 1837-1875; onderwijs: Hebreeuws, Hebreeuwse Antiquiteiten, uitlegkunde van het Oude Testament en Sanskrit (*Album Scholasticum*, 1941, 130). De nieuwe leeropdracht voor Kuenen vanaf 1877 ontbreekt in het *Album Scholasticum*. Zie daarentegen W. van der Vlugt, *Levensbericht*, 20.

der 'Leidsche Hoogeschool' op 2 februari 1853 een eredoctoraat in de Letteren en in 1887 verleende de universiteit van Edinburgh hem een eredoctoraat in de Godgeleerdheid. In 1882 verzorgde hij de Hibbert Lectures in Oxford en Londen. Enkele maanden voor zijn dood ontving hij een schrijven van G.F. Moore, gedateerd 7 september 1891, waarin hem het erelidmaatschap ('honorary member') van de Society of Biblical Literature and Exegesis in Amerika werd aangeboden¹⁰.

De Wet (de Pentateuch)

Een van de publicaties waardoor Kuenen grote bekendheid verwierf, is zijn driedelige *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* (afgekort: HKO): Deel I, 1861, over het ontstaan van de historische boeken; deel II, 1863, over het ontstaan van de profetische boeken, en deel III, 1865, over het ontstaan van de poëtische boeken en over de verzameling van de boeken van het Oude Testament. Ruim twintig jaar later (vanaf 1885) deed hij een tweede, 'geheel omgewerkte' uitgave het licht zien: *Historisch-critisch onderzoek enz.* (HCO)¹¹.

Wat bewoog Kuenen tot dit *opus magnum*, een werk over de ontstaansgeschiedenis der oudtestamentische boeken, waarvan met recht kan worden gezegd dat het tot op heden in helderheid en uitvoerigheid niet is geëvenaard?

In zijn Voorrede van HKO (Deel I) licht de auteur de redenen en de aard van zijn publicatie op de hem eigen heldere wijze toe. In plaats van de traditionele Inleiding in het Oude Testament, die nuttige, uit praktische behoefte geboren informatie biedt over historische omstandigheden en eigen kenmerken der bijbelboeken¹², kiest Kuenen nadrukkelijk voor een 'geschiedenis der Israëlitische literatuur', die op wetenschappelijk verantwoorde wijze dient te zijn opgezet en uitgewerkt. 'De geschiedenis der Israëlitische literatuur zal allereerst *geschiedenis* moeten zijn en als zoodanig behooren te beantwoorden aan al de eischen, die onze tijd aan den geschiedschrijver stelt' (p. iii). En: 'de geschiedenis der Israëlitische letterkunde kan en mag niet anders behandeld worden dan als een deel [...] der geschiedenis van Israël en van de Israëlitische godsdienst' (*ibidem*). Het schrijven van de geschiedenis van Israël is evenwel afhankelijk van onderzoek naar het ontstaan en de verzameling der bijbelboeken en daarom dient dit laatste eerst te geschieden, aldus Kuenen. Dit geldt eveneens voor het schrijven van een geschiedenis van de Israëlitische literatuur: ook daaraan dient een historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan der oudtestamentische boeken vooraf te gaan.

Kuenen had liever een geschiedenis van de Israëlitische literatuur geschreven, maar naar zijn oordeel was dit nog niet mogelijk. Want, zo merkt hij op, 'staan ook de hoofdzaken vast, het kritisch onderzoek naar de ouderdom der boeken des O. Testaments is nog niet zoo ver gevorderd, dat aan elk hunner met genoegzame zekerheid zijne plaats in de geschiedenis van Israël kan worden aangewezen' (p. iv). Bovendien, noch in eigen land, noch in het buitenland, bestond een handboek waarmee hij zich, naar eigen zeggen, voldoende kon verenigen. Om verschillende redenen acht hij be-

10 Brief van Moore in BPL 3028. Wij staan, in deze bijdrage, niet stil bij de overigens belangrijke rol die Kuenen speelde ter bevordering van de moderne, vrijzinnige theologie in zijn dagen. Zie onder meer zijn publicatie getiteld: *Het goed recht der modernen*, Leiden 1866.

11 Deel I, 1 verscheen in 1885, deel I, 2 in 1887, en deel II in 1889. Als gevolg van zijn overlijden was Kuenen niet in staat Deel III te publiceren; zijn zwager, J.C. Matthes, nam de zorg voor dit deel op zich (in 1892 verscheen III, 1).

12 Voor de discussie over de aard van een Inleiding zie H. Hupfeld, *Ueber Begriff und Methode der sogenannten biblischen Einleitung*, Marburg 1844.

staande Inleidingen van C.F. Keil (ook in het Nederlands vertaald)¹³ of van W.M.L. de Wette¹⁴ ontoereikend en onbevredigend. Hij betreurt het dat F. Bleek¹⁵ zijn behandeling der oudtestamentische boeken niet heeft kunnen voltooiën.

Kortom, een soliede basis voor het schrijven van een geschiedenis der Israëlitische letterkunde was nog niet voorhanden; in deze leemte diende eerst te worden voorzien, vooral ook om speculatieve theorievorming op een hogere verdieping (de geschiedenis en de godsdienst van Israël) zo veel als mogelijk buiten de deur te houden.

Het is algemeen bekend, dat, in de 18e en 19e eeuw, binnen het moderne onderzoek van het Oude Testament de studie van de Pentateuch de hoofdrol speelde. Daarom willen wij nu ingaan op de vraag op welke wijze Kuenen in HCO en vervolgens in HCO aan het Pentateuch-onderzoek vorm gaf en welke bijdrage hij in dit opzicht aan het internationale debat leverde.

Rond het midden van de 19e eeuw waren de meeste geleerden van kritischen huize de zogeheten aanvullingshypothese toegegaan: de Pentateuch zou zijn ontstaan uit een basisdocument met verschillende aanvullingen¹⁶. H. Hupfeld (1853) was daarentegen van oordeel dat de zogeheten oorkondenhypothese een meer adequate theorie was ter verklaring van de 'oorkonden' binnen de Pentateuch, in oorsprong zelfstandige geschriften (met een historiografische inslag) door een redactor tot een geheel bijeengebracht¹⁷. Daarnaast speelde, zij het op de achtergrond, de zogeheten fragmentenhypothese een rol: de Pentateuch opgebouwd uit een groot aantal fragmenten¹⁸.

Welke positie Kuenen inneemt, moge blijken uit de gang van zijn betoog in HCO (Deel I), die zich als volgt laat samenvatten: De Pentateuch, die niet van mozaïsche oorsprong kan zijn, kent twee soorten teksten: geschiedverhalen en wetten. Men dient na te gaan welke de samenhang tussen beide is. Op basis van zijn methodische 'grondstelling' – 'verhalen en wetten, die duidelijk met elkander in betrekking staan ... en daarenboven door gelijkvormigheid in denkebeelden, voorstellingen en spraakgebruik zich kenmerken, behooren tot dezelfde oorkonde' (pp. 60v.) – ontwikkelt Kuenen de volgende hypothese:

(1) de Elohim-oorkonde, ofwel het Boek der Oorsprongen: invalshoek is de tekst van Exodus 6,2-9; onderzocht wordt welke teksten in Genesis 1-Exodus 6 'in meerdere opzichten' (en niet uitsluitend in het opzicht van de godsnaam) met deze passage uit Exodus 6 overeenstemmen; vervolgens worden de verwante teksten in Exodus 6-Deuteronomium 34 opgespoord. Het is de oudste oorkonde, uit de tijd van Salomo of kort daarna.

(2) Elohistische berichten: overige passages met de godsnaam Elohim, die overigens in

13 C.F. Keil, *Handbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphen Schriften des A. T.*, Frankfurt & Erlangen 1853 (Nederlandse vertaling door P.J. de Roode, Utrecht 1857).

14 W.M.L. de Wette, *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen und apokryphen Bücher des Alten Testaments*, Berlijn 1840. Over De Wette zie nu R. Smend, *Deutsche Alttestamentler in drei Jahrhunderten*, Göttingen 1989, 38-52.

15 F. Bleek, *Einleitung in das Alte Testament*, Berlijn 1860. Over Bleek, leerling van De Wette, zie nu Smend, *Alttestamentler*, 71-84.

16 F. Tuch (1836), F. Bleek, W. Stähelin, De Wette (in de latere uitgaven van zijn *Einleitung*). Het basisdocument is de zgn. 'Grundschrift' (= Boek der Oorsprongen, zie onder, later 'P'), en de aanvullingen betreffende de jahwistische en elohistische stukken.

17 H. Hupfeld, *Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung*, Berlijn 1853. Hij neemt vier 'bronnen' aan: 'Urschrift' (= 'Grundschrift'), jongere Elohist, Jahwist, en het boek Deuteronomium.

18 A. Geddes, J.S. Vater, A.T. Hartmann.

woordgebruik en voorstellingen niet met het Boek der Oorsprongen verwant blijken te zijn; daterend uit later tijd (niet nader aangegeven).

(3) de 'jvhvhistische' oorkonde: de meeste verhalen in Genesis, waarin de godsnaam JHWH wordt gebezigd, 'komen met elkander overeen in spraakgebruik en voorstellingen en staan kennelijk met elkander in verband, zoodat wij ze zonder eenige aarzeling aan één auteur - den Jvhvhist - toekennen' (p. 97); vervolgens wordt nagegaan welke passages in de vier overige boeken van de Pentateuch met die uit het boek Genesis verwant zijn. De 'jvhvhistische' geschiedverhalen zijn geschreven tussen 975 en 775 v.C.; ze zijn bekend bij de profeten Hosea, Jesaja en Micha.

(4) het boek Deuteronomium, uit de 7e eeuw.

De Pentateuch als geheel is, aldus Kuenen, aanwijsbaar ten tijde van Ezechiël, want deze profeet 'kent en gebruikt al de bestanddelen van den Pentateuch' (p. 136). Dit betekent, dat de eindredactie van de Pentateuch kort vóór de ballingschap heeft plaats gevonden.

Hoe is nu naar zijn inzicht het redactieproces verlopen, in termen van de aanvulhingshypothese of in termen van de oorkondenhypothese? Kuenen brengt als een van zijn argumenten tegen de eerste hypothese naar voren, dat vaak een zodanige tegenstrijdigheid tussen verhalen van het Boek der Oorsprongen en van de Jvhvhist aanwezig is, dat het niet voor de hand ligt de laatste als aanvulling op de eerste te beschouwen (p. 108). Met Hupfeld kiest hij voor de oorkondenhypothese.

Tot zover Kuenen in zijn HKO. Verdiept men zich vervolgens in zijn bespreking van het ontstaan van de Pentateuch in HCO (Deel I,1), dan wordt snel duidelijk hoezeer het hier om een 'geheel omgewerkte' uitgave gaat. Het eerste dat opvalt, is het beduidend groter aantal bladzijden dat hij in HCO aan dit onderwerp besteedt (331 tegen 199 in HKO¹⁹): de behandeling is breder en uitvoeriger geworden. Voorts is niet langer de Pentateuch, los van Jozua, voorwerp van onderzoek, maar de Pentateuch + Jozua, dit is de Hexateuch (dit omdat wordt aangenomen dat Jozua deels uit dezelfde oorkonden is opgebouwd). Als sigla worden nu gebezigd: R (redactor), P (priesterlijke stukken, voorheen het Boek der Oorsprongen), J, E en D²⁰. Verder valt op dat E en D beduidend meer aandacht krijgen dan in HKO, waar zij zeer summier aan bod komen.

Het belangrijkste verschil evenwel heeft betrekking op de ontstaanstheorie zelf: de oorkonde P, in HKO als de oudste oorkonde beschouwd (10e eeuw), verschijnt nu als de jongste op het toneel (6e eeuw)! En de redactie van de Pentateuch wordt bijgevoegd ook later gedateerd: midden 5e eeuw v.C.

Alvorens na te gaan hoe Kuenen in de periode tussen HKO en HCO tot deze nieuwe opvatting kwam, nemen wij eerst kennis van de hoofdlijnen van het betoog in HCO in de vorm van een puntsgewijze samenvatting:

a. De Hexateuch kent verhalen en wetten, en tussen beide soorten is er, op basis van verwantschap, een samengaan aanwijsbaar:

Bondsboek (e.a.)	→ J, E
P-wetten	→ P-verhalen
Deuteron. wetten	→ verwante verhalen (p. 63).

19 De vergelijking betreft de Pentateuch + Jozua, aangezien in HCO de Hexateuch het kader van onderzoek vormt.

20 Eenstemmigheid was er op dit punt van afkortingen en sigla nog niet, aldus Kuenen (p. 64).

b. Achtereenvolgens worden besproken: de priesterlijke bestanddelen van de Hexateuch (P)²¹; de deuteronomische bestanddelen (D)²² en de 'profetische' bestanddelen (JE). In het geval van JE gebruikt Kuenen de term 'profetisch' vanwege verwantschap tussen delen uit deze oorkonde en geschriften van de profeten van de 8e en 7e eeuw v.C. Over de onderlinge verhouding tussen J en E heerst onzekerheid: 'De onderlinge verhouding van J en E is een van de meest betwiste punten in de kritiek van den Penta-teuch' (p. 65). Verder herhaalt Kuenen zijn standpunt dat de verhouding tussen JE en P niet in termen van de aanvullingstheorie dient te worden opgevat.

c. Met betrekking tot de chronologische opeenvolging van de verschillende bestanddelen noteert Kuenen eerst enkele stellingen, zoals:

- Deuteronomische wetten zijn jonger dan de verordeningen in JE (met name het Bondsboek);

- Deuteronomische verhalen zijn jonger dan JE, want deels zijn zij een omwerking of uitbreiding van JE, deels meer zelfstandig, zij het veelal met JE parallel en daarvan afhankelijk;

- Het blijkt niet dat D de priesterlijke wetten heeft gekend.

Vervolgens onderzoekt hij de eventuele betrekkingen tussen bestanddelen van de Hexateuch en de overige boeken van het Oude Testament. Zijn conclusies luiden: Ezechiël blijkt verwant met P, en Jeremia met D; daarentegen zijn van P en D geen sporen bij Micha, Jesaja, Zacharia 9-11²³, Hosea en Amos aanwijsbaar; bij deze profeten (8e-7e eeuw) treft men wel min of meer duidelijke parallellen met JE aan. Kronieken en Ezra-Nehemia veronderstellen de Hexateuch, Koningen daarentegen toont bekendheid met D, maar niet of nauwelijks met P.

Kuenen komt tot de volgende slotsom: D was niet bekend vóór het laatste kwart van de 7e eeuw en P was ten tijde van Ezechiël nog in wording, ook vóór Ezra-Nehemia nog niet voorhanden in de vorm, waarin wij haar in de Hexateuch kennen.

d. Tenslotte komt de vraag naar de oorsprong en ouderdom van de bestanddelen aan de orde: Steunpunten voor de chronologie zijn, aldus Kuenen, de hervorming van Josia en van Ezra. D hoort bij de eerste thuis (zie 2 Kon. 22-23), en P bij de tweede (Neh. 8-10).

Derhalve (samenvattend):

JE ouder dan 621 v.C.²⁴

D uit de periode van 621 en daarna

P uit de periode van 5e eeuw v.C.

Samenvoeging van P met JED vond eerst omstreeks 400 v.C. plaats (nl. vóór Kronieken).

Hoe kwam Kuenen, in de periode 1865-1885, tot deze zo geheel andere opstelling, in het bijzonder inzake de datering van P²⁵? Hierover is reeds het nodige geschre-

21 Kuenen onderscheidt tussen P1 (Lev. 17-26) en P2 (de overige, tevens latere, priesterlijke teksten).

22 Kuenen onderscheidt tussen D1 (Deut. 4,45-26,19) en D2 (Deut. 1,1-4,40; 27vv., en gedeelten in Jozua).

23 Kuenen is van oordeel dat Zach. 9-11 uit de 8e eeuw dateert. Zie HKO, Deel II, Leiden 1863, 382.

24 Meer en détail: J, einde 9e/begin 8e eeuw, uit noord-Israël afkomstig; E, rond 750, eveneens uit noord-Israël afkomstig; de samenvoeging van beide was een 'judese uitgave' uit 7e eeuw v.C.

25 De voorbereidingen tot het schrijven van HCO bestaan uit de vele voorstudies (artikelen), verschenen in het mede door Kuenen opgerichte Theologische Tijdschrift.

ven²⁶. Het is tekenend voor de persoon van Kuenen, dat hij van deze 'revolutionaire' verandering van standpunt verantwoording aflegt; hij doet dit in de 'Introduction' op de Engelse editie van HCO 1²⁷. Naast het feit dat hij zelf in het midden der jaren zestig de studie van de Hexateuch hernieuwde aandacht geeft, was het een publicatie van de hand van K.H. Graf, die dit nieuwe inzicht bij hem deed ontwaken.

K.H. Graf (1815-1869) was een leerling en vriend van E. Reuss, hoogleraar te Straatsburg²⁸ (Graf was Elzasser; hij was geen hoogleraar Oude Testament, maar 'Professor de Francais' aan het Koninklijk Gymnasium van Meissen.) Einde 1865, maar gedateerd '1866', verscheen zijn studie, die voor Kuenen, en anderen, van grote betekenis zou worden: *Die geschichtlichen Bücher des Alten Testaments. Zwei historisch-kritische Untersuchungen*. Over het gedeelte dat de Hexateuch betreft, merkt Kuenen op: 'its treatment of the Hexateuch was such to inaugurate a veritable revolution' (p. xx).

Graf neemt als uitgangspunt voor de ontvouwing van zijn theorie het boek Deuteronomium, dat hij, met velen vóór hem, met het wetboek uit Josia's dagen gelijkstelt. Ontstaan en publicatie van Dtn plaatst hij eveneens in de dagen van deze koning. Vervolgens stelt hij de vraag aan de orde, welke wetten en verhalen ten tijde van Josia reeds bestonden (en dus ouder waren), en welke van later datum zijn. Zijn antwoord is, dat de jahwistische wetten en verhalen vóór-deuteronomisch zijn, en de priesterlijke wetten na-deuteronomisch. Hij geeft dit antwoord op basis van een vergelijking van de priesterlijke verordeningen met die van Dtn en met verwante elementen in de historische boeken: steeds weer blijkt de prioriteit (in tijd) van Dtn. Het was Ezra die de priesterlijke wetten - en enkele priesterlijke verhalen - toevoegde aan het reeds bestaande geheel van JED.

Was Hupfeld (1853) van grote betekenis voor Kuenen geweest bij het schrijven van diens HKO (Deel 1), hetzelfde kan van Graf (1866) gezegd worden met betrekking tot HCO (Deel 1,1). Graf had Kuenen overtuigd. Men herkent in HCO, in hoofdlijnen, de theorie van Graf, zij het met één groot verschil. Kuenen had namelijk op een cruciaal punt een ernstige bedenking naar voren gebracht. Graf verbrak de eenheid van de zogeheten 'Grundschrift' (= het Boek der Oorsprongen, nadien P geheten); de priesterlijke verhalen vormen naar zijn mening, in meerderheid, nog steeds de oudste oorkonde, terwijl hij de priesterlijke wetten nu voor de jongste stukken van de Hexateuch houdt. Wij hebben gezien hoezeer Kuenen er aan hecht verhalen en wetten in hun onderlinge betrekking te beschouwen. In zijn ogen was het onjuist priesterlijke verhalen en wetten van elkaar los te maken; beide vormen zij een onlosmakelijk geheel. Zo trok hij de fameuze conclusie, die voor de oudtestamentische wetenschap sindsdien richtinggevend zou blijven: P vormt in zijn geheel de jongste oorkonde en dateert uit de na-exilische tijd. Met andere woorden: het Boek der Oorsprongen stond niet langer aan de oorsprong van de Pentateuch/Hexateuch.

Kuenen maakte Graf deelgenoot van zijn conclusie. In een schrijven, d.d. 12 november 1866, geeft Graf te kennen door Kuenen te zijn overtuigd van diens nieuwe vi-

26 Zie M.J. Mulder, 'Kuenen', 16v. (notes). Voor een gedetailleerde historische reconstructie zie S.R. Külling, *Zur Datierung der 'Genesis-P-Stücke' namentlich des Kapitels Genesis XVII*, Kampen 1964, 13-16. Zie voorts J. Rogerson, *Old Testament Criticism in the Nineteenth Century*, Londen 1984, 257ff.

27 A. Kuenen, *An Historico-Critical Inquiry into the Origin and Composition of the Hexateuch (Pentateuch and Book of Joshua)*; Transl. from the Dutch, with the Assistance of the Author, by Ph.H. Wicksteed, Londen 1886, xi-xl.

28 Cf. brief van Reuss aan Kuenen, d.d. 10 december 1879 (UB Leiden, BPL 3028).

sie op P. '[...]vous me faites pressentir une solution de cette énigme qui m'a frappé d'autant plus vivement qu'elle était tout-à-fait nouvelle pour moi et que cependant j'ai senti à l'instant que c'était là sans doute la solution véritable, c'est que les parties élohistiques de la Genèse seraient postérieures aux parties jéhovistiques'²⁹.

Helaas is, voorzover bekend, de brief van Kuenen aan Graf (d.d. 4 september 1866) niet meer voorhanden. Wel kan uit een schrijven (briefkaart, d.d. 15 december 1890) van Wellhausen aan Kuenen worden afgeleid, dat de eerste een kopie van dit - voor de geschiedenis der oudtestamentische wetenschap zo belangrijke - document in handen heeft gehad. Wellhausen had namelijk in 1889 van de zoon van Graf een afschrift van Kuenens brief gekregen, en hij deelt nu mee, dat hij dit afschrift heeft teruggezonden. Vervolgens dringt hij er bij Kuenen op aan de desbetreffende brief in druk te laten verschijnen 'als notwendiges Complement Ihrer wissenschaftlichen Autobiographie'³⁰.

De Godsdienst van Israël

De tweede publicatie die sterk de aandacht heeft getrokken, en nu ook onze aandacht verdient, is het tweedelige werk getiteld *De Godsdienst van Israël tot den Ondergang van den Joodschen Staat* (Haarlem, 1869 en 1870). Het verscheen vóór HCO, maar het is niettemin gebaseerd op de nieuwe inzichten over de ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament, zoals in HCO tot uitdrukking gebracht. In *De Godsdienst van Israël* onderneemt Kuenen een poging de geschiedenis van de godsdienst van Israël te beschrijven vanuit zijn literair-kritische gezichtspunten, en wel in het bijzonder vanuit zijn nieuwe visie - sinds 1866 - op de ontstaansgeschiedenis van de Pentateuch.

Het is niet onze bedoeling dit omvangrijke werk (504 + 563 blz.) in zijn volle breedte aan de orde te stellen. Men leze zelf! Wij beperken ons tot de meer markante trekken van zijn godsdiensthistorisch ontwerp, voorzover gebaseerd op en gerelateerd aan zijn Pentateuch-analyse. Vooraf is evenwel een enkele opmerking over de aard van het werk en over het standpunt van de auteur, zoals verwoord in de Inleiding, op zijn plaats.

De studie is godsdienstwetenschappelijk van aard en dit houdt in, aldus Kuenen, een historische beschrijving en verklaring van de godsdienst van Israël als één van de 'voornaamste godsdiensten', ofwel wereldgodsdiensten. Zonder uit te sluiten dat men de ene godsdienst 'hoger' kan waarderen dan de andere³¹, is er geen reden de Israëlitische, en evenzo de christelijke godsdienst niet vanuit hetzelfde oogpunt te behandelen, namelijk als één van de vele openbaringen 'van den religieusen geest des menschedoms' (p. 7). Alleen zo is een 'onpartijdige waardeering' mogelijk (*ibidem*).

Na deze principiële plaatsbepaling stelt Kuenen de vraag aan de orde met welk tijdvak van Israëls geschiedenis en godsdienst te beginnen. Het spreekt vanzelf: zo vroeg

29 Geciteerd naar Kuenen, *Inquiry*, xxiv. Kuenen, en anderen (Duhm, Wellhausen), werden nadien als 'Grafianen' aangeduid (*ibidem*, xxxviii). In een brief van 5 augustus 1881 schrijft W.R. Smith aan Kuenen: 'I fear that Grafianism may become "Modesache" in Germany...'; Wellhausen aan Kuenen, d.d. 25 november 1879, spreekt over de 'Ketzerij' der 'Grafianer' (beide brieven, UB Leiden, BPL 3028).

30 UB Leiden, BPL 3028. Zie ook C.P. Tiele, 'Abraham Kuenen', *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor 1892*, 16. Zie voorts J. Wellhausen, *Geschiede Israëls*. Band I, Berlijn 1878, 11 (Ann. 1: 'Kuenen, den die Hebräer den Goel Graf's nennen würden, hat zur definitiven Ausgestaltung der Hypothese das Meiste beigetragen').

31 'De overtuiging, dat de Israëlitische of de Christelijke godsdienst bestemd is eenmaal de godsdienst der geheele menscheit te worden, kan ook nu nog ons deel zijn, maar zij berust dan op een anderen grondslag dan waarop ze weleer werd gebouwd' (p. 10).

mogelijk, maar waar ligt ons vroegste houvast? Kuenen kiest hier voor de 8e eeuw v.C.: uit die periode dateren naar zijn mening de vroegste literaire bronnen, die der profetische literatuur voorop (Amos, Hosea, Zacharia 9-11, Jesaja en Micha).

Het eerste hoofdstuk van *De Godsdienst van Israël* is dan ook gewijd aan 'de godsdienstige toestand van Israël in de achtste eeuw voor onze jaartelling' (Deel I, pp. 36-91). Dit gedeelte wordt gekenmerkt door een brede aandacht voor de godsdienstige overtuiging der 'Jahveh-profeten' - met paragrafen over: 'de profetische opvatting van Jahveh's wezen', diens oppermacht over natuur en zedelijke wereldregering, diens zedelijke eisen, het monotheïsme der profeten; daarnaast worden de godsdienstige voorstellingen van het volk geplaast.

Na in het tweede hoofdstuk te hebben onderzocht wat men over 'de vroegere lotgevalen van het Israëlitische volk' (vóór de 8e eeuw) met betrekkelijke zekerheid kan zeggen³², komt de auteur in hoofdstuk 3 op de profeten van Israël terug, in de vorm van een bredere beschouwing: de profeten vóór en gedurende de 8e eeuw (pp. 185-211). Als verschil tussen de enkele 'Jahveh-profeten' uit de 8e eeuw enerzijds en de overige profeten vóór en uit de 8e eeuw anderzijds komt naar voren, dat het inzicht van de eersten 'dieper' en 'reiner' is (p. 199), en is aan te merken 'als een schepping van de meest uitstekende leden van den profetenstand' (p. 199). Zij bezitten een hogere en reinere opvatting van de godsdienst dan hun voorgangers en de meesten van hun collega's-tijdgenoten. Het profetisme, aldus Kuenen, was gerijpt, het had 'de naïviteit der jeugd' (p. 205), uit de eerste tijd van zijn ontwikkeling, verloren; het was niet langer een 'natuurproduct'. Voorts wordt onderstreept dat de profeet van JHWH ook auteur is geworden, auteur onder meer van de oorkonde JE, die immers door Kuenen als profetische geschiedschrijving wordt aangemerkt.

De godsdienst van het volk dus naast en tegenover de 'hogere' en 'reiner' religieuze inzichten der 'Jahveh-profeten': dit roept de vraag op, wie is uit wie voortgekomen? In hoofdstuk 4 wordt betoogd dat de 'hogere' denkbeelden zich uit de volksdenkbeelden hebben ontwikkeld; de 'geestelijke' opvatting van Israëls godsdienst vormt, aldus Kuenen, een later moment, voorafgegaan door de 'zinnelijke'. Zo in het bijzonder met betrekking tot JHWH: deze werd aanvankelijk als een 'licht- of zonnegodheid' opgevat; in later tijd beschouwden de profeten de elementen vuur en licht evenwel als zinnebeeldig en niet langer letterlijk. Met andere woorden, zo stelt Kuenen, de 'Jahveh-godsdienst' was aanvankelijk een natuurgodsdienst³³. Daarbij komt dat er in vroeger dagen tevens andere goden werden gediend, zoals Baäl en Astarte. 'De godsdienst van Israël was aanvankelijk polytheïsme' (p. 222).

Hoofdstuk 5 biedt vervolgens, meer tot in bijzonderheden, een 'geschiedenis van Israëls godsdienstige ontwikkeling vóór en gedurende de achtste eeuw' (pp. 263-391). Zo is men als lezer weer terug bij de 8e eeuw, waarmee de studie in hoofdstuk 1 begint, dat wil zeggen het tijdvak van de (eerste) JHWH-profeten en tevens van de oudste oorkonde van de Pentateuch, JE.

Welke lijnen trekt Kuenen nu, waar het de ontwikkeling van Israëls godsdienst na de 8e eeuw aangaat? Toegespit op onze invalshoek: welke plaats wordt de oorkonden D (Deuteronomium) en P (de priesterlijke bestanddelen) toebedeeld?

32 De historische reconstructie kan, aldus Kuenen, niet eerder beginnen dan met Israëls verblijf in Egypte (Gosen); voor de periode daaraan voorafgaand is geen houvast voorhanden.

33 Enige nuancering is hier op zijn plaats: naar het oordeel van Kuenen is bij Mozes een begin aanwezig van de scheiding tussen JHWH en de natuur, zoals die zich in de geest der profeten voltrok (p. 277). De blijvende verdienste van Mozes is 'dat hij de zedelijken Jahveh-dienst onder zijn volk heeft gevestigd' (p. 289).

De deuteronomische wet staat in hoofdstuk 6 centraal. Na de hervormingsgezinde koning Hizkia brak er voor de 'Mozaische partij', de voorstanders van de exclusieve verering van JHWH, een moeilijke tijd aan. Eerst met de dood van Amon deed er zich een mogelijkheid voor haar invloed te doen gelden en haar krachten in te spannen 'om de dagen van Hizkia te doen terugkeeren' (p. 413). De nieuwe koning, Josia, was jong (8 jaar oud). De Mozaische partij vatte het plan op om de jonge koning voor haar inzichten te winnen en 'door hem te laten uitvoeren wat in hare oogen staatsplicht was en staatsbelang' (p. 414).

Evenwel, het ontbrak deze partij tot nog toe aan een duidelijk programma. De 'Tien woorden' - in oorsprong van Mozes afkomstig - waren verre van toereikend. Ook het Bondsboek, onderdeel van JE, behelste geen volledig programma; bovendien had zij vermoedelijk een privaats karakter. Er diende een nieuw programma te worden geschreven, en de koning zou ertoe moeten worden bewogen dit in de praktijk in te voeren. Aldus geschiedde: het wetboek Deuteronomium, het boek door Hilkia in de tempel gevonden, werd het nieuwe programma en de koning verplichtte het volk, door middel van een verbondssluiting, tot gehoorzaamheid aan de nieuwe wet.

Kenmerkend voor deze wet is - dit in contrast met oudere wetten, zoals het Bondsboek - de nadruk op het ene heiligdom en de ene priesterstam. Het volk wordt opgeroepen tot dienst aan uitsluitend JHWH; voorts is een belangrijke eis die van de reinheid, dat wil zeggen zich te onthouden van elke 'gruwel', zoals het eten van het vlees van onreine dieren. Ook zijn bepalingen opgenomen over het politieke en maatschappelijke bestel: over het koningschap, het profetisme en de rechtspleging³⁴.

Luidden, zo vraagt Kuenen zich in dit verband af, deze gebeurtenissen onder Josia 'de periode van onderwerping aan de geschreven wet' in (p. 448)? Zijn antwoord is ontkennend: er zouden nog bijna twee eeuwen verlopen, voordat 'de wettelijke periode in de geschiedenis van Israëls godsdienst beginnen kon' (p. 449). De turbulente omstandigheden, na de dood van Josia, en vooral het ingrijpende gebeuren van de ondergang van de stad en de tempel en het feit van de ballingschap maakten dit onmogelijk. Het zou duren, totdat de priester en wetgeleerde Ezra op het toneel verscheen.

Alvorens naar de ontwikkelingen van later datum, met Ezra in de hoofdrol, over te gaan, willen wij stilstaan bij het portret dat Kuenen van de profeet Jeremia tekent, een portret dat typerend is voor de visie van Kuenen.

Jeremia stond met zijn inzichten praktisch alleen. Het verschil tussen hem en tijdgenoten als Chananja (Jer. 28) en Habakuk komt voort uit zijn (zeer negatieve) waardering van de 'godsdienstige zedelijke toestand' van het volk (p. 479). Gelet op deze toestand was het hem, Jeremia, onmogelijk van bevrijding van het Babylonische juk te spreken, ook al hadden de Babyloniërs zich niet slechts aan de volkeren, maar vooral ook aan de tempel van JHWH in Jeruzalem vergrepen. 'Uit het oogpunt van het Jahvisme is hij de groote man. Hij had het wezen van Jahveh en de gestrengheid zijner zedelijke eischen verstaan [...] Het Jahvisme der overigen [zijn tijdgenoten, vdK³⁵] was in waarheid aan hun patriotisme ondergeschikt; dat van Jeremia stond er boven [...]'. (p. 482). Er openbaarde zich hier, aldus Kuenen, een conflict tussen Israëls godsdienst en de nationale belangen van het volk. Met 'Israëls godsdienst' bedoelt hij het profetisch Jahvisme, gekenmerkt door monotheïsme en hoge zedelijke

34 Meer humane beginselen in de rechtspraak komen volgens Kuenen tot uiting in teksten als Deut. 24,16 (persoonlijke vergelding, en niet langer het gericht mede over de kinderen van de zondaar [p. 444v.]).

35 De 'politieke Jahvisten', aldus Deel II, p. 6.

eisen. Hij merkt vervolgens op, dat 'de bestemming van Israëls godsdienst om het eigendom der menschheid te worden niet kon worden bereikt, tenzij de band tusschen dien godsdienst en het volk [...] werd geslaakt' (p. 482).

Tenslotte: de priesterlijke wetten en verhalen (P³⁶) en hun plaats en functie in de geschiedenis van de godsdienst van Israël, zoals behandeld in de hoofdstukken 7 en 8³⁷. In hoofdtrekken schetst Kuenen hier het volgende beeld.

Ten tijde van de vrijlating der ballingen, rond 538 v.C., was de priesterlijke geest, zoals wij die later bij Ezra en diens wetboek ontmoeten, nog niet de heersende. Men kan Ezechiël als behorend tot de priesterlijke traditie beschouwen, maar andere profeten uit die tijd, in het bijzonder de 'babylonische Jesaja' (Jes. 40-66) bewegen zich in een andere richting. Het ligt derhalve in de rede aan te nemen, dat eerst onder de ballingen die na 538 in Babylonië bleven, de priesterlijke richting sterk naar voren kwam, zodanig dat de hervorming van Ezra, een honderd jaar later, verklaarbaar is. Ezra, priester en wetgeleerde, kwam uit Babylonië; zijn wetboek mag men gelijkstellen met de zogenaamde priesterlijke wetten in de Pentateuch. Met andere woorden, aldus Kuenen: deze priesterlijke wetten (en verhalen) zijn tussen 538 en 458 v.C.³⁸ geschreven, na Ezechiël en vóór Ezra. Immers, bij Ezechiël, in diens 'beschrijving van den nieuwen Israëlietischen staat' (Ez. 40-48) bestaat er nog geen schriftelijke regeling van de tempeldienst en is van een volledig priesterlijke wetgeving nog geen sprake.

Het was Ezra die de priesterlijke wetten invoerde. 'Naar de wet zal gehandeld worden!' (Ezra 10,3 [slot]). 'Zonder erbarming was deze stelregel door Ezra, al aanstonds na zijne aankomst te Jeruzalem, ten uitvoer gelegd' (Deel II, p. 127). In deze geest handelde Ezra ook nadien, en evenzo Nehemia. Zij voerden deze wetten in; het volk werd er toe verplicht de priesterlijke wetten te gehoorzamen (Neh. 10, alwaar vs. 29, aldus Kuenen, aan de priesterlijke wetten refereert). Bij hun poging tot hervorming stuitten beiden wel op een krachtige oppositie (p. 142; vgl. ook Maleachi). Men kan zich deze oppositie, aldus Kuenen, heel wel indenken: de werkzaamheid der beide hervormers vertoont een gewelddadig karakter; bovendien dragen beider maatregelen een anti-profetisch en anti-universalistisch karakter (pp. 145vv.). Het is vermoedelijk geen toeval dat ten tijde van de hervorming het profetisme verdwijnt. De profeet is "de man des geestes" (Hos. 9,7) en daarom een kind der vrijheid" (p. 146). Een protest tegen een streng particularisme valt te beluisteren in de geschriften Ruth en Jona.

De hervorming van Ezra en Nehemia beoogde, zo stelt Kuenen, 'eene wezenlijke verandering in den godsdienstigen toestand der Joden' (p. 152). Waarin bestond deze verandering? Globaal gesproken kan het karakter van de afgesloten periode en van het nieuwe tijdvak naar zijn mening aldus worden getypeerd: dáár heerst de geest, hier de letter (van de wet); dáár het vrije woord (van de profeet), hier de schrift (p. 152). Anders gezegd: de profeet en de profetie worden afgelost door de wet en de schriftgeleerde. Het 'Judaïsme' was nu gevestigd, aldus Kuenen (p. 156).

Tot zover in hoofdlijnen de geschiedenis van de godsdienst van Israël voorzover deze gerelateerd is aan Kuenens analyse van de Pentateuch: de drie stadia in de ontstaans-geschiedenis van de Pentateuch komen nu naar voren als drie fasen in de ontwikkeling van Israëls godsdienst: eerst het profetische, daarna het deuteronomische en tenslotte

36 Dit siglum is nog niet in gebruik in *De Godsdienst van Israël*.

37 Deel II, pp. 50-83, resp. pp. 121-197.

38 Jaar van Ezra's terugkeer volgens Kuenen.

het priesterlijke stadium. De waardering die over elk van hen wordt uitgesproken, vertoont overigens geen ontwikkelingsgang van laag naar hoog; intendeel, het eerste stadium, het profetische, is in de ogen van Kuenen het meest positief te waarden: de godsdienst van Israël gekenmerkt door monotheïsme en zedelijke eisen van universeel gehalte, niet langer een natuurreligie, en evenmin een godsdienst ondergeschikt aan de belangen van een volk.

Tegenover de positieve waardering van het profetische tijdvak valt de negatieve van het tijdvak van Ezra en Nehemia, dat der priesterlijke wetten, in het oog: de vrijheid van de profeten tegenover de banden van de wet, de geest tegenover de letter, 'Israëlietische godsdienst' tegenover 'Judaïsme'. Een overeenkomstige negatieve waardering van de priesterlijke wetten treft men bij J. Wellhausen aan in diens *Geschiede Israels* van 1878. Kernvraag van dit boek is, 'ob das mosaische Gesetz der Ausgangspunkt sei für die Geschichte des alten Israels oder für die Geschichte des Judentums, d.h. der Sekte, welche das von Assyern und Chaldäern vernichtete Volk überlebte'³⁹. Het antwoord valt negatief uit, dat wil zeggen in termen van de tweede mogelijkheid.

De Godsdienst van Israël van de hand van Kuenen was de eerste modern wetenschappelijke studie over de geschiedenis van Israëls godsdienst, de eerste tevens die gebaseerd was op de nieuwe inzichten met betrekking tot de Pentateuch. Zij werd positief ontvangen. Er waren er, die de Nederlandse taal zich eigen maakten om het werk te kunnen lezen⁴⁰.

'Critical Method'

Wie kennis neemt van bovengenoemde en andere⁴¹ werken van Kuenen komt onder de indruk van de soberheid en helderheid van diens betoogtrant. In vergelijkbare termen heeft men over zijn onderwijs geoordeeld: 'droog als kurk, helder als glas' (H. Oort), 'rustig en helder' (B.D. Eerdmans). De stijl die Kuenen voert, is niet boeiend of meeslepend; hij wil overtuigen door middel van argumenten, niet door middel van retoriek. Daarbij argumenteert hij zeer weloverwogen en ter zake, tevens steeds blijk gevend van respect jegens anderen, tegenstanders inclusief.

Wat verder opvalt, met name in HKO en HCO, is zijn meesterschap: hij bezit niet slechts een grondige kennis van de vele details, maar hij ziet ook kans om op basis daarvan een samenhangende en doordachte historische reconstructie van het ontstaan der bijbelboeken te bieden. 'Juist dat overstelpend aantal details werkt ten slotte als massa, als een massale overweldiging, als een ijzeren phalanx'⁴².

In dit gedeelte willen wij tot slot stilstaan bij de 'kritische methode' door Kuenen gehanteerd en door hemzelf beschreven. Abraham Kuenen was een geleerde, die meer dan wie ook van zijn vakgenoten, zijn methode van werken uiteenzette en toelichtte, en dit op een bevattelijke manier. In bovenstaande weergave van HKO en van *De Godsdienst van Israël* kwam dit reeds naar voren. Aandacht verdient in dit verband zijn artikel 'Critical Method' uit het jaar 1880⁴³. Hij opent zijn bijdrage met de opmerking, dat de kritische methode middel is om het doel van de ware geschiedenis

39 Wellhausen, *Geschiede*, I, 1.

40 Zo G. Wilson, president van ene bank, in zijn brief aan Kuenen, d.d. 17 april 1891 (UB Leiden, BPL 3028). Overigens verscheen reeds in 1874-1875 een Engelse vertaling van *De Godsdienst van Israël*.

41 Vermelding verdienen: *De Profeten en de profetie onder Israël; Historisch-dogmatische studie*; twee delen, Leiden 1875; *Volksgodsdienst en wereldgodsdienst; Vijf voorlezingsen, naar de opdracht van de bestuurders der Hibbert-stichting, te Oxford en te Londen gehouden*, Leiden 1882.

42 A.J. Wensinck, 'De Oostersche School', in: *Pallas Leidensis MCMXXV*, Leiden 1925, 87.

43 Kuenen, 'Critical Method', *The Modern Review* 1 (1880), 461-488; 685-713.

('true history') te bereiken. Onder geschiedenis verstaat hij niet slechts de weergave van een periode in het verleden (een weergave, die niet volledig kan zijn noch behoeft te zijn), maar ook, aangezien bij elke beschrijving de persoonlijkheid van de historicus een grote rol speelt, diens visie op de betekenis van handelingen en gebeurtenissen vanuit een breder perspectief. Vervolgens stelt Kuenen vast, dat voor onze kennis van het verleden de schriftelijke documenten essentieel zijn, in het geval van het oude Israël, de documenten in het Oude Testament. Deze geschriften dienen evenwel vooraf literair-kritisch (tijd en plaats van ontstaan) en historisch-kritisch (betrouwbaarheid) te worden onderzocht. Documenten zijn overigens ook zelf als historische feiten te beschouwen, namelijk als producten uit een bepaalde periode, en als zodanig voor de desbetreffende periode historisch van belang. Zo biedt het boek *Kronieken*, dat handelt over het pre-exilische tijdvak vanaf David tot de ballingschap, als geschrift uit de 3e eeuw v.C. inzicht in deze, latere periode.

Met betrekking tot het gevoelige onderwerp van de wonderen in de Bijbel neemt Kuenen het volgende standpunt in: wonderen zijn in principe mogelijk; echter, met betrekking tot wonderverhalen geldt wel steeds de vraag: 'Which is more probable, that a veritable miracle lies at the basis of the miraculous story, or that it has grown up under the action of this or that well-known cause without any foundation in miraculous fact?' (p. 485).

Het artikel maakt duidelijk dat het Kuenen bij alle onderzoek om de reconstructie van de geschiedenis gaat, en wel in het bijzonder van de geschiedenis van de godsdienst van Israël, waarbij studie van de geschriften van het oude Israël in dienst staat van dit onderzoek. Hij typeert deze vorm van onderzoek als 'the art of judging' (p. 485). Het is daarom naar zijn mening het beste te vergelijken met het werk van een rechter, die door middel van ondervraging van getuigen de ware toedracht poogt te reconstrueren. Deze historisch georiënteerde interesse verwondert niet: Kuenen is hierin een kind van zijn tijd (zoals hij zelf ook vaak opmerkt), van de 19e eeuw, de eeuw van het historisch onderzoek. Hij was dit zich zeer wel bewust, wilde ook voluit een kind van zijn tijd zijn. Een geschiedenis van de godsdienst van Israël diende zo gedegen en verantwoord mogelijk op modern wetenschappelijke wijze te worden beschreven, vrij van traditionele, kerkelijke opvattingen. Hij wijst in zijn bovengenoemde artikel, 'Critical Method', dan ook de zogenaamde 'harmonistische' of apologetische methode van de hand.

Het inzicht dat de historie geen statisch geheel is, maar wordt gekenmerkt door ontwikkeling, was vooral sinds de 18e eeuw gemeengoed geworden. Kuenen paste dit toe op zijn reconstructie van de godsdienst van Israël, maar realiseerde zich dat dit ook voor zijn eigen wetenschappelijke werk gold. De geschiedenis van Israël dient daarom naar zijn mening steeds opnieuw te worden geschreven, waarbij de volgende generatie voortbouwt op het werk van de vorige. Evenals zijn tijdgenoten was hij in dit opzicht tevens optimistisch gestemd: met voortgaand onderzoek zou men steeds dichterbij de historische waarheid komen.

Met betrekking tot de methode van Kuenen zou men de balans aldus kunnen opmaken: zijn werkwijze behelst drie componenten, (a) een strikt vakmatig niveau (literair-kritisch en historisch-kritisch), (b) een principieel niveau (het onderzoek dient 'vrij' te zijn; dit houdt onder meer in: de boeken van het O.T. evenzeer kritisch te onderzoeken als andere geschriften der oudheid), en (c) een wijsgerig/hermeneutisch niveau (het zoeken naar de waarheid door middel van de rede). Het eerste niveau (a), ondersteund door (b), is op zich van een zeer zakelijk en strikt wetenschappelijk karakter. Kuenen en vakgenoten streefden daarbij naar grote nauwkeurigheid en heldere argumentatie. Typierend voor het werk van Kuenen, en voor het godsdienstwetenschappe-

lijke werk van die dagen, is het derde niveau (c). Het zoeken naar de waarheid houdt niet alleen feiten in, maar ook een visie op deze feiten. Dit blijkt heel duidelijk uit de *waardering* van godsdienstige verschijnselen en opvattingen, zoals Kuenen deze in zijn *De Godsdienst van Israël* naar voren brengt (zie boven). In deze waardering komt de eigen (theologische) visie tot uitdrukking, die Kuenen als historicus uitspreekt en op grond van de bronnen meent te kunnen uitspreken: het ideaalbeeld van een monotheïstische godsdienst, Israëlitisch respectievelijk christelijk, met als kernbestanddeel de zedelijke eisen die universeel zijn en de humaniteit bevorderen⁴⁴.

Zoals reeds ter sprake kwam, treft men dit ook aan bij de illustere vakgenoot en vriend, J. Wellhausen, in diens werk over de godsdienst van Israël⁴⁵. Hoewel beider ideeën overeenkomen, is het gewicht dat zij aan bepaalde verschijnselen toekennen, verschillend. Staat bij Kuenen het ethisch monotheïsme van de grote *profeten* op de voorgrond, zo valt bij Wellhausen de interesse in de plaats van de (priesterlijke) *wet* in het oog (cf. bovengenoemd citaat).

Bij dit zoeken naar waarheid in een omvattende (monistische) zin is Kuenen feitelijk zijn leven lang een leerling van Scholten gebleven; beiden deelden de overtuiging dat de waarheid, ook inzake de godsdienst, door redelijk inzicht kan worden verworven, mits verworven door de 'zedelijk reine' mens⁴⁶.

Sinds de dagen van Kuenen (en Wellhausen) heeft de oudtestamentische wetenschap niet stilgestaan. En in materiaal en in wijzen van benadering van de bronnen is het terrein van deze wetenschap veel rijker en tevens veel complexer geworden dan honderd jaar geleden het geval was. Hierbij denken wij enerzijds aan de nog immer groeiende stroom van gegevens over het oude Nabije Oosten, en anderzijds aan nieuwe invalshoeken als de mondelinge overlevering, de literaire genres, de traditie-geschiedenis, de tekst als literatuur met de daarbij behorende nieuwe vormen van literaire analyse, de godsdiensthistorische vergelijking tussen Israël en de *Umwelt*. Hoe dan te oordelen over de betekenis, de relevantie van het werk van Kuenen? Dit zal op het aanstaande symposium onderwerp van gesprek zijn, speciaal met betrekking tot de studie van de Pentateuch en de godsdienst van Israël. Eén opmerking slechts aan het slot van dit artikel: wie kennis neemt van het werk van Kuenen realiseert zich eens te meer dat Kuenen tot diegenen behoorde die de basis van het modern wetenschappelijk bijbelonderzoek hebben gelegd. In zoverre is een nadere kennismaking met het werk van Kuenen reeds van grote betekenis en relevantie. Het is deze nadere kennismaking, die met het bovenstaande wordt beoogd.

44 Bij alle eigenstandigheid van het eerste niveau (a) is het welhaast onvermijdelijk dat keuzes op dit niveau door de visie, tot uitdrukking gebracht op het derde niveau (c), worden beïnvloed. Een voorbeeld is Kuensens opvatting over Hosea 1 en 3: beide verhalen zijn z.i. zinnebeeldig te verstaan; ze zouden 'onnatuurlijk en ergerlijk... wezen, indien wij daarin een afdruk moesten zien van de werkelijkheid' (Deel II, 205).

45 Wellhausen, *Geschichte*; idem, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Berlijn 1883. Zie ook D.A. Knight (ed.), *Julius Wellhausen and His Prolegomena to the History of Israel* (Semeia 25), Chico 1983.

46 Vgl. A. J. Rasker, *Hervormde Kerk*, 116 (Scholten: 'De getuigenis des H. Geestes is dus geene andere, dan de getuigenis der rede in den zedelijk reinen').

Hermann Cohen, joods filosoof*

Hermann Cohen was kantiaan en hij was jood en hij zag tussen die twee posities meer overeenkomsten dan verschillen. Zo schreef hij over 'Innere Beziehungen der kantischen Philosophie zum Judentum' en merkt dan bijvoorbeeld van een bepaalde zinswending die in Kants *Kritik der praktischen Vernunft* voorkomt, op, dat het is, alsof Kant haar 'von einem jüdischen Philosophen und im Talmud selbst vernommen hätte.' En nog meer: het is niet alleen een frappante gelijkenis in de uitdrukkingwijze, waarin die innerlijke betrekkingen bestaan, het gaat om een intieme verwantschap, ja, om een 'Herzengemeinschaft'. Het is in Cohens ogen dan ook helemaal niet verwonderlijk, 'daß sich [...] alsbald treffliche Köpfe unter den Juden zu Kant hingezogen fühlten'; zijn eigen joods kantianisme is niet maar een gril: de in haar methode ware filosofie en de in haar God ware religie kunnen elkaar niet mislopen¹.

Intussen kan de eerste indruk van een naadloos samengaan van jodendom en kantianisme niet zonder nader onderzoek worden beaamd. Drie punten zijn er, waarop zulk onderzoek nodig is. Ik betitel ze als het genetische, het finale en het systematische gezichtspunt. Met de eerste term doel ik op de herkomst, de voorgeschiedenis van dit samengaan. Deze ligt deels in de biografische sfeer, deels in de sfeer van het voorwerk, de voorstudies die bij Cohen aan het bereiken van deze positie zijn voorafgegaan. Met het finale gezichtspunt is bedoeld op de laatste fase van Cohens ontwikkelingsgang, een fase die allerminst als bijzaak kan worden afgedaan omdat ze haar weerslag gevonden heeft in een omvangrijk werk, het posthuum verschenen boek *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, maar die tegelijk met enig recht kan gelden als een meta-kantiaanse fase. Tenslotte het systematische gezichtspunt. Met deze term is bedoeld op de aanspraak die Cohen maakt op de verenigbaarheid van een wijsgerig systeem in de geest van Kant met een begrip van religie dat aan de eigenaard der religie, in het bijzonder der joodse religie, recht vermag te doen. Deze drie punten wil ik achtereenvolgens bespreken; zij vormen de hoofdingeling van mijn voordracht.

I

Kantiaan was Cohen wel haast van af het prilste begin van zijn filosofische ontwikkeling, maar dat kantianisme ging aanvankelijk helemaal niet samen met een uitgesproken joodse overtuiging. Zoon van een voorzanger en alumnus van het Breslauer rabbijnenseminarium, had de jonge Cohen wel een zeer gedegen kennis van het jodendom verworven, maar zich aan de universiteit toch als student in de filosofie laten inschrijven. Die keuze, met alle daaruit voortvloeiende vervreemding van de eigen geestelijke wortels, was, als we Fr. Rosenzweig mogen geloven, typerend voor de geest van de tijd. Het emancipatoire élan van de jaren '40 en '50, dat geleid had tot zulke belangrijke initiatieven als de Berliner Kulturverein, de grondlegging van de *Wissenschaft des Judentums* door Leopold Zunz, de *Neunzehn Briefe über das Ju-*

* Lezing gehouden op 28 januari 1991 aan de VU in het kader van een cyclus over joodse filosofie. Doelstelling van deze cyclus was 1) licht te werpen op het specifieke van het joodse denken en 2) na te gaan, of er wel van joodse filosofie gesproken kan worden.

¹ H. Cohen, *Jüdische Schriften*, Berlijn 1924 (afgek. JS) I, 292, 295, 301, 302, 305.